

RÁDAY PÁL AZ EMLÉKÍRÓ

I.

Ráday Pál igen sokoldalú alkotó egyénisége s munkássága mind a történet- és irodalomtudományban, mind a művelődés- és egyháztörténetben egyre inkább elnyeri méltán megérdemelt helyét. Sajátságos, hogy a viszonylag hosszú tudományközi értékelési folyamatban az irodalom és irodalomtörténet reagált az elsők között Ráday életművének becses értékeire, és már igen korán, a XIX. század folyamán a legjobb „értők”-et bírta elismerő szóra, de egyszersmind beható vizsgálatokra is. Elég csak Kazinczy Ferenc, Arany János, Toldy Ferenc, Szinyei József, Ferenczi Zoltán, Beöthy Zsolt, Bodnár Zsigmond, s nem utolsó sorban Négyesy László nevét kiemelnünk.¹

Mindazonáltal nem olyannyira teljes és problémamentes még a mai irodalomtörténeti képünk Rádayról, mint sem ahogyan az a köztudatba egy jó évszázad alatt beleivódott. Így például a történeti, egyháztörténeti vizsgálatok helyzetéhez viszonyítva állapította meg 1953-ban egyik nem irodalomtörténész méltatója (Pap László), hogy mindeztideig „... a Rádayval való foglalkozás terén az irodalomtörténészek tűntek ki.” Szép és csábító szavak, de csak magunk hitegetése lenne, ha a múlt kétségtelenül jelentős eredményeit nem tagadva, ne látnánk a fogyatékoságokat, s ne lépünk tovább. Igaz ugyanis, amit Benda Kálmán fogalmazott meg 1955-ben, hogy „a vallásos verseket író Rádayt már régóta számontartja irodalomtörténetünk, – a nagyhatású publicistát azonban nem ismeri”. Hasonlóképpen folytathatjuk: Rádayt mint a világi versek, a szerelmi énekek és a mulattató versek szerzőjét, továbbá mint a prózairót; az életírás, a napló, a vallomás-imádság és a levél műformák művelőjét alig ismerjük, s munkásságának számos mozzanata még felderítésre vár.² Helyesen irányította a figyelmet Esze Tamás a további feladatokra még 1954-ben: „... az irodalomtörténetnek (is) tudomásul kell vennie, hogy Ráday jelentősebb és nagyobb író, mint eddig gondoltuk.” Valóban, az utóbbi két évtized irodalomkutatása sokat tett, mégha nem is eleget, annak érdekében, hogy egy teljesebb, sokoldalúbb Ráday-kép alakuljon ki a jelentős irodalomtörténeti előzmények nyomán. Kiváltképpen Hopp Lajos idevágó munkásságára kell előljáróban is utalnunk.³

Kétségtelenül mélyek viszont a gyökerei annak az irodalomtörténeti felfogásnak, miszerint Ráday sokrétű, sokoldalú írói szerepét és értékeit valósággal szokássá vált hol egyik, hol másik irányba leszűkíteni, hol egyik vagy másik műfaj, tárgykör vagy műforma javára, illetőleg kárára megítélni. Már

¹ KAZINCZY Ferenc: A Rádayak. Felsőmagyarországi Minerva, 1827. II. 1227. – ARANY János: Írói arcképek, Ráday Gedeon. Összes munkái V. 1884., 258. – FERENCZI Zoltán: A népies versalakok története műköltészetünkben, 1879., 90. – BEÓTHY Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, I. k. Bp., 1890., 99. – BODNÁR Zsigmond: A magyar irodalom története, II. k. Bp., 1891. 445. – NÉGYESY László: Ráday Ráday Pál munkái. Összeállítás és bevezetés, Bp. 1889., 216.

² PAP László: Ráday Pál egyházirodalmi munkássága. Református Egyház V., 1953. 19. sz. 18. – BENDA Kálmán bevezetője in: Ráday Pál iratai I. Bp. 1955. 21.

³ ESZE Tamás: A Rákóczi-kor publicisztikája. (Előadás a Ráday-munkaközösségben, It 1954. 22–25. – HOPP Lajos: Ráday Pál. Továbbá: Követi és udvari diáriumok; in: A magyar irodalom története II.; Szerk.: KLANICZAY Tibor, Bp. 1964. 356–358., 366–369. Uő.: A lengyel–magyar hagyományok újjászületése, Bp. 1972. 97–107.

Négyesy László találóan mutatott rá e jelenségre: „Ráday Pálban az irodalomtörténet az író megfelel, s egyik felére ruházta az egész dicsőséget. Csak a költőt emeli ki, jobban is a kellesténél, s mellőzi a prózaíró.” S azóta is sokan nagyobbreszt csak a kiváló vallásos költőt látták benne; vagy éppen ellenkezőleg, csupán a pietisztikus szellemű imádkozóra, a kegyességi próza hivatott művelőjére tekintettek. Nagyobbára és sokáig Ráday számára csak egy könyve, a *Lelki Hódolás* biztosított helyet az irodalomtörténetben.⁴

Ma már túl vagyunk e látásmódon. Irodalomtörténeti kézikönyvünk (II.) – bárha formálisan még „megfelezi” az író, munkásságáról a két-féle tárgy szerint megosztott és elhatárolt fejezetben szólva, – mégis helyesen hangsúlyozza, hogy a költő és a kegyességi prózaíró mellé egyúttal hathatósabban kell odaállítanunk a Rákóczi-szabadságharc politikai irodalmában tevékeny és jelentős irodalmi alkotást hagyó Rádayt. Ugyanakkor találkozunk máris olyan, a fentebb említett egyoldalúságot megfordító nézettel is – ugyanezen Kézikönyv III. kötetében – ahol a „kiáltványszerző és diplomata” mellett csak mintegy mellékesen megemlítik, hogy Ráday mint „imádságkönyv-író is szerepelt az irodalomban”, de már a költő Rádayról itt emlékezet sem maradt.⁵

Akkor juthat tovább az irodalomtörténet a tárgyban, ha a részben még közzé sem tett Ráday-életmű eddig homályban maradt részeinek megvilágítása után egy teljesebb, egységesebb képet tud majd felmutatni. Ebben a képben mind a költői, mind pedig a prózaírói értékek egyaránt érvényre juthatnak, s hitelesebben reprezentálhatják szerzőjüket. Ehhez kívánunk hozzájárulni az emlékirás tárgykörében.⁶

Minden tekintetben s egyetemesen érvényes alapot jelentenek e kívánatos irodalomtörténeti célkitűzésnek megvalósításához Ráday műveinek fenntartás nélkül elismert nyelvi és stílusbeli értékei. Egész ismert életművét meghatározza, valósággal egységbe fonja a szellemet és érzelmet egyaránt kifejezni tudó sajátos előadásmódja, a már kortársaitól is csodált kitűnő fogalmazó készsége, „sebesen járó nagy pennája”, visszafogottságában is szárnyaló stílusa, igényes, széles alapokon nyugvó poétikai – retorikai felkészültsége; továbbá az „írásban levő szép magyarsága”, a „született nyelvünkhöz való indulata”, „dicséretes magyari stílusa”, s végre is gazdag változatosságot teremtő, sok összetevőjű írói alkata. „Zengi nyelvem ékesen” – írta egyik vallásos énekében. Úgy véljük, hogy az „ékesen” szólásnak ez a tudatos műgondja minden más munkájának is sajátja. Ebben az írói műgondban rejlik – nem utolsó sorban – irodalomtörténeti értéke.⁷

A nyelvben, stílusban és alkotásmódban egységes életmű szükségszerűen szerteágazóvá válik, s tartalmában, kifejező formájában egyaránt a legkülönbözőbb műfajok gyakorlatát, s más-más követelmények valóra váltását igényli. A Rádaytól művelt igen sokféle műforma láttán kézenfekvő a kérdés, vajon miből fakadhatott s hogyan is valósulhatott meg ez a talán túlon-túl is gazdag változatosság? A személyes adottságok mellett, mindenekelőtt az író korának rendkívül bonyolult hatóerőire – amelyeket már kezdünk jobban ismerni – kell elsősorban utalnunk magyarázatul.

A XVIII. század első felének írói az új és régi eszmények, a múlt és jövő formavilágának konfliktusai közepette több irányban keresik kibontakozásukat. Ráday – aki a századfordulón a huszadik életévét épp hogy meghaladta, már sok tekintetben az újat hozó, és nem a „pihenő” vagy „erőgyűjtő” századnak embere. De ugyanakkor műveltségének, írói alkotásának s felkészültségének

⁴NÉGYESY László: Ráday kiadás . . . i. m. 58., 67. – Továbbá a tárgyhöz: GORZÓ Gellért: Rádai Ráday Pál. Bp. 1915. 1–200. – MÁRKI Sándor: Énekköltés a múlt századból, Bihar, 1884. 114–115. – PRUZSINSZKY Pál: Ráday Pál. Prot. Szemle, 1912. 355. – KOLOZSVÁRI Andor: Vallásos költészetünkben, Sátoralja, 1895. 48–49. – NAGY János: Régi egyházi énekeink hatása R. P. költészetére, 1910. Különnyomat.

⁵A magyar irodalom története, II. i. m. 357. és a III. kötetben (szerk.: PÁNDI Pál); MEZEI Márta: Ráday Gedeon, Bp. 1965. 64–65.

⁶Ráday műveinek kiadásai közül alapvető: Ráday Pál iratai, 1–2. kötet. Kiad.: BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAJ Ferenc, PAP László, Bp. 1955 és 1961., 828. i. 560. (A harmadik kötet még kiadás előtt.) – NÉGYESY László idézett közreadás.

⁷NÉGYESY: i. m. 19., 27., 67., 69., 126. – GORZÓ i. m. 13–15.

számos összetevője a lehanyatló XVII. században még mélyen gyökerezik. Így például a század legelején írt verses művének költője még nagyobb részben a hagyományos irodalmi gyakorlatot viszi tovább. Nem látványosan, de alapokat mozgatóan lendít előre többek között az istenes énekekben is, amikor már az új század igényei szerint a kegyesség hangjaihoz választékosabb formát, hajlékonyabb nyelvet, finomabban ihletett költői eszközöket tudott felvonultatni. Költészetének eme – mondhatni – modernbb adottságából következik énekeinek távlatos népszerűsége, közkedveltsége a következő századok hitéletében.

A szakirodalom gyakran jogosan felveti – kiváltképpen verses, lírai alkotásai kapcsán-, hogy Ráday költészetében nem leli meg a hagyományos, a barokk XVII. századra oly jellemző szenvedélyes érzelmkifejezést; azokat az egyénítő ízeket és színeket, alkotásmódbeli törekvéseket, amelyeket annakidején mind a magán, mind a nemzeti tematikában rendszeresen, elvárhatóan tapasztalni lehetett.⁸

Magyarázni szokták mindezt Ráday szelíd, csendes érzületével, higgadt megfontoltságával, „diplomátának termett” alkatával, de kevés szó esett arról, hogy ez a megcsendesült világlátás elsősorban magából a korból, a XVIII. század változó világából fakad. A szabadságharc vihara időlegesen még felveti ugyan a lehetőségeket egy más szemlélet kibontakozásához, de a század ezen első, alig évtizednyi fellángoló periódusa kényszerűen átadja helyét azoknak az erőknak és folyamatoknak, amelyek már a „levegőben” voltak. Ráday tipikusan ennek az átalakulóban levő kornak írója, szemléletét az itt tettenérhető ösztönzőkből egyértelműen megérthetjük. A XVII. század nagy szenvedélyei egyre inkább elcsitulnak, az írók új, életközeli realitásban, a mindennapok világában keresik témavilágukat s előadásmódjukban is ilyen irányú kifejezésre találnak. Helyesen állapítja meg Németh László, hogy a XVIII. század embere a „szenvedélyek viszonylagos csöndjébe” jutva inkább hitt az „ész szenvedélytelenségében” és a „kedély mosolygó fölényében.”⁹ Ráday még nem teljesíti ki ugyan ezt a felfogást, de kétségtelenül ezen az úton van már.

II.

Nem tagadjuk s nem is kisebbítjük Ráday költői alkotásainak értékeit, de az újabb vizsgálatok egyre inkább arról győznek meg, hogy mind nagyobb súllyal a prózai műveket kell az értékrend előterébe helyezni. Már Négyesy László hangsúlyozta, hogy a magyar próza történetében „legalább az a hely illeti meg Rádayt, mint a költészetben.” Azóta ennek a megállapításnak közelebbi megvilágítására, még alig történt valami, noha az újabb feltáró munka, – így elsősorban az eddig közzétett Ráday művek két kötete – sokkal szélesebb alapot biztosít már ehhez, mint annak előtte. Világosabbá vált az is, hogy a XVIII. század új, más szemlélete mennyiben járult hozzá általában is a kort hűen kifejező prózairás primátusához és fellendüléséhez. Ráday kitűnő és igen gazdag alkotás-sorral reprezentálja korában rendkívül sok műformát kialakító prózáját. A protestáns műpróza hagyományok nyomán, majd a barokk sajátos felhasználásával és idejekorán való átformálásával kétség kívül átlagon felüli teljesítményt tudott a prózában nyújtani.¹⁰

A századforduló különösen sokféle műformát teremtő prózájában a memoárok nagy műfaj-családja érkezik el – a kor igénye szerint – az egyik legszélesebb körű gyakorlathoz. Erős belső íráskényszer hatására a társadalom szinte minden rétegéből sokan tollat ragadnak, hogy a megért történelmi múlt

⁸NÉGYESY: i. m. 68. – GORZÓ: i. m. 132–137.

⁹GYENIS Vilmos: Emlékirat és anekdota, (A XVIII. századi magyar széppróza alakulása a két műfaj kapcsolatában) ItK 1970. 305–321. – NÉMETH László: Vázlatok a XVIII. századhoz. In: Európai utas, Bp. 1973. 189.

¹⁰HOPP Lajos: A magyar irodalom története II. i. m. 357. – BÁN Imre: Ráday Pál iratai, ItK 1963. 238–240. – NÉGYESY: i. m. 67.

emlékeiről és az embernek abban játszott szerepéről számot adjanak. A legkülönbözőbb emlékirásai formák nyernek polgárjogot. Az egészen egyszerű krónikától, a diáriumszerű feljegyzésektől a változatos félműfajokon át, egészen klasszikus emlékirat s vallomástípusokig Európa-szerte hatalmas repertoár halmozódik fel belőlük. A XVII. század nagykoncepciójú barokk memoárja hazánkban is reprezentatív művek megalkotásához érkeznek el éppen a századforduló környékén, de egyszerűsödő típusa is.¹¹

Ráday alkotó időszakában – néhány fontos kivételtől eltekintve, mint például Rákóczi művei – már az a sajátos XVIII. századi emlékirói szemlélet lép előtérbe, amely nem a történelem nagy eseményeire tekint elsőrendű személyes megörökítő céllal, hanem az, amely sokkal inkább a mögöttes és egyszerűbb emberi viszonylatokhoz fordul előszeretettel. A történelmi események ekkor legfeljebb kerettel, kedvező alkalmi tényezőkkel szolgálhatnak ugyan, de a történelem menetében beleszólni már alig tudó emlékezők figyelme inkább arra irányul, hogy hol egyszerű eszközökkel, hol már kimondottan szépírói szándékkal a maguk külön világát mutassák be. Ezek az alkotások főként azt kívánják bemutatni, hogy írójuk miként látta és hogyan fogta fel a közvetlenül körülötte levő életet, s benne természetesen a saját személyéhez fűződő napi eseményeket. Ráday Pál ennek az átalakulóban levő emlékirási gyakorlatnak a követője s termékeny művelője.¹²

Ráday prózájából ezúttal csak azokat a munkákat és összefüggéseket vizsgáljuk, amelyek az emlékirás igen széles értelmében felfogott, laza építkezésű műformáihoz, vagy esetleg csak az oda vezető úthoz kapcsolódnak. Ilyen értelemben foglalkozunk a szerző lengyelországi és benderi útinaplóival, diáriumaival, egyéb emlékezhagyó írásaival, önéletrajz-vázlatával, s nem utolsósorban a *Leiki hódolás* című imádság-vallomásaival. Ráday nem jut el itt az emlékirási formák klasszikus típusainak – az emlékiratnak, az önéletrajzhoz vagy a vallomásnak – teljes érvényű megvalósításáig, ámde olyannyira jellegzetesen beolvasztja az említett három fő típus alapvonásait, hogy azok közelebbi vizsgálatra felettebb érdemesek, s műfaj történeti szempontból is meggyőző dokumentumokat szolgáltatnak.

Témánk megközelítésében először szerzünk magyar nyelvű, követségi diáriumait, útinaplóit vizsgáljuk: egyfelől az 1705-ből való *Lengyelországi útinaplót*,¹³ másfelől az 1709-ben írott *Benderbe menő utazásának diáriumát*.¹⁴ Mindkét utazás politikai céljai jól ismertek; Rákóczi személyes megbízásából magas diplomáciai feladatokat látott el a lengyel, svéd, s török összefüggésben. A művek történelmi forrásanyagát a történettudomány már hasznosította.¹⁵ Irodalomtörténeti oldalról azonban, mint az emlékirásoknak egyik jeles típusáról csak kevés szó esett.¹⁶

¹¹ Yves COIRAULT: *Nouvelles et mémoires, Cahiers de AIÉF*. 1975. N^o. 27. 145–169. – GYENIS V.: i. m. i. h., az emlékirathoz adott bibliográfia. – RAYMOND Queneau: *Encyclopédie de la Pléiade; Littérature... Memorialistes, Connexes et marginales*, Paris, 1958. 2058. és az ott adott irodalom.

¹² KÖPECZI Béla: *Emlékirat és vallomás*. Nagyvilág, 1976. 604–611. – Pierre RÉTAT: *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts*. XVIII^e siècle, N^o 8. Paris, 1976. 166–187. – Yves COIRAULT: *Autobiographie et mémoires (XVII^e–XVIII^e siècles) ou l'existence et naissance de l'autobiographie*, Extrait. Paris 1976. 937–956 – G. GUSDORF: *L'autobiographie en France*, Paris, 1971. 226–228.

¹³ Ráday Pál naplója lengyel és svéd követségéről. *Diarium itinerationis in Poloniam simulque legationis ad anlm Svecicam et Stanislai neo electi regis Poloniae*. Az autográf kéziratból kiadja: R. P. iratai i. m. 284–296.

¹⁴ *Benderben menő utazásomnak diáriuma 1709*. Kiadja NÉGYESY: i. m. 185–208.

¹⁵ BENDA Kálmán bevezetője és a jegyzetek R. P. irataihoz. i. m. i. h. – Uő.: Ráday Pál politikai iratai, levéltári közemények, 1954. 142–151. – JERNEI János: R. P. benderi követségének naplója. *Tudománytár*, 1841. 117–178, 123–194. – ERDÉLYI Pál (E. P.): R. P. Naplója MKSZ, 1898. 316–317. – Rákóczi Tár I. Kiad. és bev. THALY Kálmán, Pest 1866. 397–419.

¹⁶ *Utazások a régi Európában*. Válogatta és jegyezte BINDER Pál. Benne Ráday Benderi naplójából. *Kriterion*, Bukarest, 1976. 170–179. – HOPP Lajos: *A lengyel–magyar hagyományok* i. m. i. h.

Első pillantásra e naplók írásának indító okaiban nem látszik éppen írói szándék munkálni vagy kiváltképpen szépírói törekvés hatni. Tudjuk egyébként, hogy hivatalbeli kötelezettségből indul az ilyen diáriumoknak vezetése: Rákóczi a fejedelem és író egyképpen előírta diplomatáinak, hogy utazásaik folyamán részletekbe menő feljegyzéseket készítsenek. Úgy tűnhet mintha Ráday is csupán ennek a kötelezettségnek megfelelően járt volna el, s hivatalos teendőire korlátozta volna kitűnő íráskészségét. Kiderül azonban, hogy nem így van! Ismeretes, hogy a XVII–XVIII. században már széles körben virágzott a nem hivatalos naplói írási gyakorlat, s ennek más jellegű, irodalmibb szemlélete akarva-nem akarva erősen befolyásolta a követségi diáriumokat is. Sőt, a naplóírás tanított „tudománya” eleve a köz és magán viszonylatok összekapcsolását és szenvedélyes megörökítését írta elő. Pápai Páriz Ferenc például, aki maga is szép példáját nyújtja a Szenci Molnártól napjaiig húzódo naplóvezetés elvi s gyakorlati megvalósításának, mint tanár így teszi kötelességévé külföldet járó tanítványának a naplóvezetést: „Curiosus legyen, írjon mindent diáriumába, amit lát és hall”. (Pápai felfogása s műveltsége egyébként nagyon közel áll Rádayéhoz s emberileg is megértették egymást, amit levelezésük mutat.)¹⁷

A naplóíró számára, ha jó megfigyelő és megfelelő kifejező készsége, elbeszélni tudása van, a napló-keret kitűnő írói lehetőségeket ad: megragadhatóvá teszi a kor írólag felidézni, megörökíteni érdemes eseményeit, az adott életbeli viszonylatokat, a kortársak jeles vagy szégyenletes cselekedeteit; sőt elbeszélhet, mesélhet megszólaltathat, s kitérőket, kispikái egységeket építhet az adott műformakeretbe.¹⁸

Ráday felkészültségéből és erős írói hajlamából fakadóan, e követi diáriumok a naplóírásnak ezt az összetettebb, művésziileg magasabb rendű típusát testesítik meg. Nem zárkózik be a hivatalos politikai, diplomáciai teendők világába, sőt még mint köteles naplóvezető sem érzi szükségesnek ezt az oldalt kiemelni. Nem a történelemnek alávetett tények és események szimpla rögzítését érzi feladatának, – mint ami a pusztán históriát szolgáló kezdetleges diáriumnak sajátossága – de eljut az írói önkifejezés érettebb szintjeihez.¹⁹ A köteles naplóból is, a kitérőkből is egyaránt felszínre tör az író gazdag élményvilága, az itt vagy amott tapasztalt érdekes esetek sokaságának meglevenítése.

Ha a Ráday-útinaplók létrejötteinek közvetlenebb egyéni okait figyeljük, meglepetéssel tapasztaljuk, hogy írójuk már a legelején mennyire önálló programszerű alkotóelvetek vall. Eszerint nem csupán „a felséges erdélyi fejedelem, II. Rákóczi Ferenc őfelsége kegyelmes parancsolatjából”, de „bővebb relációért és circumstancialiter”, csak az érdekesség kedvéért is a „magam indulatjára . . . pro curiositate formáltam ezen diáriumot, amint következik.” E világos írói célkitűzését mindkét naplójában végig megtartja; mindig minden mellékes behatóan érdeklí, s szinte az összes curiositást feljegyezi a „kötelező” penzumon túl, csakis a maga idejének mulatására.²⁰

Az elvek megvalósításának folyamatában először is figyelemreméltó, ahogyan a hivatalos mondani-valót egyre inkább fellazítják az egyéni meglátások. Láthatóan mindent megtesz Ráday a diplomáciai feladatokról való számotadás érdekében: „mindenről bőven informálódtam”, – írja, de mégis akarva-nem akarva egy más szemléletű élményvilágba csúszik át. Sok esetben csak kezdetleges „mellékesek”, apró személyes észrevételek bontogatják így a Kemény Jánostól „derék dolgok”-nak nevezett fő

¹⁷ Szenci Molnár Albert Naplója. In: Sz. M. A. válogatott művei, TOLNAI Gábor és VÁSÁRHELYI Judit gondozásában, Bp. 1976. 467–553. – GYENIS Vilmos: Szenci Molnár Albert a XVIII. századi hagyományban, Acta Szegediensis, 1977. – Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak, Bevezette és gondozta NAGY Géza. Bukarest 1977. Naplója: 135–177. A naplóvezetésről tanácsa: 418.

¹⁸ Jó példa erre Bombelles márki óriási méretű, közel harmincezer lapra terjedő napló-folyama, mely széles alapon mutatja mi mindent tud magába olvasztani a napló-keret. *Marquis de Bombelles: Journal*, I. 1780–1784., Genève, 1978. 402.

¹⁹ Vö. Pierre RÉTAT (i. m. 170–172.) eljárásával, mely kitűnően végigkíséri a „históriát szolgáló” emlékirást azon az úton, ahol a fellazulása után magasabb rendű formákhoz érkezik.

²⁰ Lengyelországi naplója, i. m. 284. Benderi naplója, i. m. 187.

tematikát, hogy aztán – hozzá hasonlóan – a későbbiekben már ne tudjon ellenállni a teljesebb elbeszélő egységek beiktatásának se. A kezdetleges típusok bőven előfordulnak a követi küldetéssel szorosan összefüggő részekben is, mint például amidőn leírja, hogyan sikerült tárgyaló partnerének „elméjét megvilágosítania” Erdély országának valódi státusa tekintetében; vagy miként „beszélte ki” a zaproszki kozákok generálisa a „moszka birodalom alatt való nyomorgatásokat”; vagy miképpen javallatták neki familialiter, hogyan lehetne „az német uraságot egészében lerázni”.²¹

A politikai természetű jegyzéseket diplomáciai pletykák, mendemondák, mellébeszélések hangolják át, s ezeknek elbeszélésétől szerzőnk éppen nem idegen. Még különválasztja ugyan ezeket a komoly témáktól, de tolla ellenállhatatlanul siklik a fantázia teremtette esetek felé. Így például megörökíti, hogy sokan tudni vélik a „jövendőbeli hadakozás kezdetét”, mert „a török császár Konstanczi-nápolyban másfélezer erszény pénzt tétetett fel egy kőoszlopra hadak fogadására”. Egyenesen keresi az ilyen tárgyak „lelőhelyét”, beszámol róla, hogy miként vendégelte meg Gyömlői ágát embereivel „csaknem egész éjfélig, . . . több, más dolgokról diskorálván”.²²

Mindenkor kitűnő megfigyelőnek bizonyul, mindent észrevesz és fontos vagy csak egészen „aprólékos observációkat” fűz a látottakhoz. Efféle megjegyzései többször reális közérdekű javaslatokba torkollanak a diplomáciai témán messze túllépve: „observáltam, hogy a szilzki havasokon kereskedésnek okáért jó volna egy városocskát vagy falut építeni, minthogy a moldvaiak a nagy irtóztató máramarosi havasok miatt nem igen tudnak általjárni . . .”. Más alkalommal öntudattal s gyakorlati érzékét elrúlva írja, hogy Dragumir mellett kíváncsiságból megtekintette azt a „büdöskő bányát és dohottát . . . mit a felséges fejedelem kezdette csináltatni”, és beszámol, hogy milyenek tapasztalta annak aktuális állapotját.²³

A külföldön utazó, Bethlen Miklós vagy Szepsi Csombor Márton módjára nagy öröme van, ha egy-egy honfitársával találkozhat az idegen földön. S meg is adja a módját az ilyen rátalálások érzékletes előadásának. „Látogatásomra jött egy török zászlótartó, – ki magának feleségül vette egy magyar rabnak asszonyát . . . kinek urát a tatárok mellőle levágván, rabul hozták egy esztendő fiával együtt – kérvén azon, hogy ebédjére menjek . . .”. El is ment hát a „törökrab magyar asszonyhoz”, akiről azt is feljegyzi, hogy „kénytenségből, ura parancsolatjára török vallásra állt”.²⁴ Különösen lekötöi érdeklődését az emberi sorsok rendkívüli alakulása; megragadó együttérzéssel tud írni hajdani honfitársai keserves helyzetéről. Híreket hall és utána is jár, hogy kik és miként élnek azok a magyarok a messzi idegen földön, akik már a régi-régi időkben szakadtak ki a magyar hazából.²⁵ Részletes tolmácsolását találjuk azoknak a panaszoknak, amelyeket az őt felkereső, immár húsz esztendeje tatár fogságba esett, de még mindig hazavágyódó magyar asszonyok adtak elő „reménykedvén szegények, hogy írjak felőlük Magyarországra s szabadulásukat munkálódjam”.²⁶

Maga az utazás, az útiélmények is érdekesen tarkítják Ráday naplóit, s helyenként mintha útleírást, útirajzot kívánna adni. Pontosan részletezi a bejárt útvonalakat: „mindenütt fel a Moldva vize mellett . . . mindenütt le a Buk vize mellett . . .” leírja az útba ejtett településeket, a természeti viszonyokat, az emberi szokásokat, a különböző nevezetességeket. Nem egyszer élvezetes úti élménybeszámolót nyújt. Ráday helye az első magyar útleírók sorában méltán megalapozott.²⁷

Izgatja a természet látványa s már egyfajta új természetélvezés nyomai is felfedezhetők leírásaiban. Szívesen elidőz egy-egy szép természeti kép vagy jelenség láttán s tájleírásokat, hangulatos helyzeteket örökít meg: „Kisétáltunk egy Rit nevű kereskedő ember szép kertibe, ott mulatván magunkat estvélig

²¹ Lengyelországi napló 294., 288. – Benderi napló 202., 207.

²² Benderi napló 198–200.

²³ Benderi napló 188–189.

²⁴ Benderi napló 203., 206.

²⁵ Benderi napló 204.

²⁶ Benderi napló 200.

²⁷ Vö.: Utazások a régi Európában i. m., i. h. – Szepsi Csombor Márton Összes művei. Bevezette KOVÁCS Sándor Iván, Bp. 1968. Europica Varietas, 115–294. – Benderi napló 188., 192.

sok szép discursusok közt”. Más alkalommal egész kis idilli helyzetképet fest önmagáról a vadon természet kapcsolatában: „Ott az irtóztató havasok kezdetén, a hegyre 3 óráig mentem fel, – megszállván ebédelni 12 órakor egy völgyben, és 1 órakor délután megindulván, a nagy hó, sár, víz miatt nem mehetvén, s igen el is sötétedvén: megszállottam egy erdőben egy kis patakocska mellett, este 6 óra tájban”.²⁸

A napló- és útleírasi gyakorlat tipikus alaphelyzetei rendre megtalálhatók, amikor is pl. a természet jelenségeire naivul rácsodálkozó ember jelenik meg: „Ereszkedtem le a kumpulungi rétekre, s a havasokon való általmenetelemkor, találtam egy pizspangfát . . .”. Azon is elcsodálkozik, hogy egy helyütt „az tamariszkszusz fa oly bősséggel van mint szintén az fűzfa . . .”. A természet csodás ajándékait ki is használja: „három bor-kutakat is találtam, melyekből két palackokat is megtöltöttem.”²⁹

Újra és újra belemerül a veszedelmes, félelmes helyzetek látványos taglalásába: „Jó hajnalban megindulván az Zimborszlav nevű hegyre kapván . . . nagy munkával mehettem csak egy oldalon a fáknak a szelektől való letöredezése miatt. Holott is Istennek oly csudálatos ítéletét tapasztaltam, hogy egy völgyön, ahol ezelőtt az út volt, egy néhány ezerből álló fenyőfák a szél miatt tövestül kidültek”. Az ilyen „csodás ítéletre” mutató részletek leírásában belevegyíti személyes veszélyhelyzetét is, kisebb-nagyobb viszontagságait: „az Branyiczka nevű úton, az holott a csészám eltört és sebesen a hegyen alámenvén csaknem a kocsiszt is megölte . . .”. Van, amikor egészen kalandos szituációt teremt, s fontosnak vél megörökíteni akár egy korabeli közlekedési bonyoldalmat is: „Rinschild generális vendégeskedvén egy kertben . . . a kocsik úgy elfogták előlem a szoros utakat, hogy ahol által akartam menni a lovasok közt, meg is szidtak és csaknem megdöföltek, s ezért más útra mentem”.³⁰

A bejárt utak nevezetességeiről, a megcsodált városok sok-sok látványosságáról, híres építményeiről következetes módszerességgel számol be. Sőt e nevezetességek tervszerű felkutatásában és az élmények gondos rögzítésében is eleve elhatározott célszerűséggel jár el. Leíró, megjelenítő képessége, elbeszélni tudása szembetűnő. Legtöbbet lengyelországi útja során Krakkó városa foglalkoztatja ilyen értelemben. Elkápráztatja a Wawel, a templomok remek – ma is csodált – építményei: „Az krakkói várat (melly harmadéve megh égett) jártam, kinek edgynéhány szobái meglévén, el itilhettem, melly királyi alkotmány volt. A többi között voltam egy szobában, a hol a törvényes tanács szokott lévelni . . . s láttam az padláson levő faragott fejekeket . . .” Különösképpen megcsodálja és nagy hatással van rá a „várban levő templom . . . kinél szebbet soha sem láttam, amely mausoleuma az lengyel királyoknak”. – Másszor Pieskova Skelá-ban a poznaniai palatinusz né vendégeként, legelső gondja-dolga, hogy az úrnő várát „csupa kíváncsiságból” minden részletre kiterjedően megismerje s tapasztalatait írásba foglalja: „Curiosus levén azon vár megláthatásában, felmentem a tisztartóval és eljártam; a melly kősziklán van hegyek közt építve, és olly szép palotákkal ékes, a melly akár hol is számot tenne. Van benne egy mély kút, kit hatvan ölnyinek mondottak lenni, de a kiből akár melly leány is vizet húzhat, olly jó móddal lévén az csigája formálva: kiből magam is húzván, az vizéből is ittam, a mely igen friss és jó italú.”³¹

Miként az útiélményekről beszámoló emlékirókat, mint például Bethlen Miklóst is, nem elsősorban a „kőfalak” érdeklik, de sokkal inkább az emberek, az életbeli viszonylatok és a mesélhető, érdekes történések; szerzőnk is keresi a mozgalmas, emberközpontú eseményeket. A krakkói vár említett leírásakor is hajlik arra, hogy a város történelmi múltjának mondáját állítsa középpontba. Elmeséli természetesen az egyik „padláson levő faragott fej” hajdani megszólalását is, melyet „traditióból beszéllettek”, de a város keletkezésmondája ugyancsak felkelti érdeklődését: „Azon várbul mutattak

²⁸ Lengyelországi napló 289. – Benderi napló 188.

²⁹ Benderi napló 188.

³⁰ Benderi napló 188–189. – Lengyelországi napló 285., 294.

³¹ Lengyelországi napló 288., 291. – HOPP Lajos is felhívja a figyelmet a Krakkóra vonatkozó részletekre, i. m. 102–103.

két halmot, az edgyikben beszélvén Craccust feküdni, másikban pedig leányát, Dennát, a kit midőn férjhez akart volna az atya adni, az Vislába ugrott és az víz mind eddig vitte, a hol most az halom van és ott temettetett el.”³²

Fogékonyan reagál minden érdekes eseményre; a gonosztevők, paráznák, gyilkosok históriái sem maradnak figyelmén kívül. Ez az érdeklődési kör egyébként a naplóiók kuriózum-kereső igényét igen sok esetben jellemzi. Hasonlóképpen a kalendáriumok is szívesen élnek e témakörrel. Megtudván például Ráday egyik nap Krakkóban, hogy nagyszabású kivégzések lesznek a város piacán, s ezért „a végre”, úgy osztja be hivatalos teendőit, hogy „egyszersmind megszemlélhetné . . . a svecusok által két gyilkoson tétetett executiót, kit edgynéhány ezer ember jelenlétében vitettek véghez, fejeket vétetvén azon gyilkosoknak, akik egy svéciai zászló-tartót az pénziért egy vendégfogadó háznál megöltek”. Mindezen túl még az sem lehetett érdektelen látvány számára, amidőn egyidejűleg „16 svécust az paráznaságáért megvesszőzettek” és nem utolsósorban, amikor büntetésből „nyolcz kurvával egész estvélig az krakkói utzáról, taligába fogatván őket, sarat hordattak”.³³

A memoárirói eszköztár és ábrázolásmód magasabb igényű megvalósítására való törekvéssel rendszeresen találkozunk a Ráday-naplókban, de csupán a „napló” keretében, csak szórványosan s nem az emlékirat kiforrott koncepciójában. Jól mutatja ezt a viszonylag fejlett alkotásbeli állapotot az úgynevezett emlékirati kitérők, széprózaiz szigetek, anekdotikus betétek, portré vázlatok stb. rendszeres alkalmazása, amelyeknek folyamatos, szerves kötődése valamely főkoncepcióhoz ezúttal még hiányzik, vagy csak a napló nap mint nap megújuló gondolatmenetéhez kapcsolódhat.³⁴

Vannak azonban kitűnően komponált napló-egységek, amikor egy központi tárgy időlegesen összefoghat több napi eseménysort, s számos egy célba futó epizód-füzért is. Ilyenkor valósággal egy-egy kiszakított emlékirat-részletnek tűnhet a voltaképpeni napló-szöveg. Ilyen kerekké formált és színező emlékirati elemekkel dúsan gazdagított naplóegység például a lengyelországi diáriumnak a belzi palatinával, Rákóczi meghitt szövetségeseivel, Sieniawski-néval foglalkozó része.

A „Szinyievszkiné asszony”-nyal kapcsolatos politikai megbeszélések – Ráday tolla nyomán – fokozatosan átalakulnak egy széles alapú, sok összetevőből álló helyzetképpé, s végső soron egy nagyszabású portré formálódik ki a palatinus-nérről. E folyamatban felhasználja az író a szellemes párbeszédet és az anekdotikus példázatot, a kitérő tréfa-beszédek és az élcélődő visszavágások egész sorát. Így például arra a kérdésre, hogy vajon a magyarok mivel, s mennyiben használnak szabadságharcukkal a francia királynak, aki számukra anyagi segítséget nyújt; Sieniawski-né válasza így hangzik: a magyarok úgy vannak ezzel, „mint midőn a vendégfogadó háznál valaki pénzt ad az gazdának az étek készítésére, és az után az gazda is jól lakik”. Ráday folytatva a példázatot, ilyen „regessiót” tett: „igenis jól lakott az gazda fölöstökömmel, edgyütt az vendégivel; de discretus lévén az vendéget ebédre is megmarasztatta és reá két annyit költött, mint sem az amennyi pénzt adott”. Erre aztán „elfakadt nevetve” az asszony.³⁵

Továbbélve nem elégszik meg már a párbeszédet-nyújtotta bemutatással, de közelebről a tetteken keresztül törekszik képet formálni hősnőjéről. Olyan kitűnő alkalmakat talál erre, melyekkel még sokoldalúbban tudja árnyalni az emberi, felfogásbeli arculatot. Természetesen emlékirói eszközök, kitérők, epizódok, főtémán kívüli, de oda visszakapcsolódó esetekről van szó. Leírja például az egyik

³² Lengyelországi napló 286., 288.

³³ Szepsi Csombor Márton is (i. m., i. h.) szívesen foglalkozik útikönyvében efféle témákkal. Egészen konkrét párhuzamos tárgyválasztás található Teleki Józsefnél vagy még közelebről Szirmai Miklós Naplójában, 1705-ből. Századok, 1880. 787. – A kalendáriumok összefüggésében NAGY László mutatta ki az ilyen témák közkedveltségét. (Előadása az MTA. Irod. tud. Intézetében 1976-ban; Kézirat.)

³⁴ J. SGARD et E. WEIL: Anecdotes du Journal de Trévaux depuis 1720., 18^e siècle, N^o8. 193–214. – Vilmos GYENIS: Le baroque et la prose mineur. In: Le baroque en Hongrie. Toulouse–Montauban 1976. 133–141. – uő.: A XVIII. század anekdotájáról, In: Irodalom és felvilágosodás, Bp. 1974. 715–733.

³⁵ Lengyelországi napló 287.

„szabad” délután eseményeit: „Midőn az sok discursusokat elvégeztük, az asszony az vár piaczára alá menvén, pistolyokat hozatott magának és nyolcz lépésnyiről egy sidó csapkához lövöldözött oly derekasan, hogy egymás után öt lövés között sem vétett; sőt annakfelette . . . tőlem kérvén egy császár pénzt (minthogy az meg holt lengyel király pénzihez nem akart lövöldözni) öt lépésnyiről háromszor egy golyóbillal az pinzt ellötte az franciai király egésségéiért; s ezek pedig meg lévén vacsorához ültünk.”³⁶

Az efféle jelenetelés mellett a memoár-eszköztár számos típusával él még a portré teljesebbé tétele érdekében. A tiszta anekdota alkalmazásától sem riad vissza, ha hősnője politikai arcélét pontosabbá akarja tenni: „Valamint az akasztófára vitetett ember felesége kívánván urához szeretetét mutatni; nem akart elmenni tőle eddigh amíg fel nem akasztják, s úgy ő is a királytul nem kíván elállani, míg vagy halálát nem láttya és hallya, vagy az abdicatioját.” – Ráday miután már a legkülönbözőbb oldalokról és eszközökkel kész portrét – egyébként igen szimpatikus képet – mutatott fel, csak ekkor él a közvetlen megszólaltatással a fő kérdést illetően, nevezetesen, hogy a palatinusné a magyarság ügyében miként vélekedik? Ekkor már tömör és frappáns, de egyben hitelt érdemlő lehet a válasz: „A magyar nemzethez való szeretetéből . . . kész nemcsak utolsó pénzt, de vérét is kiadni érte.”³⁷

Ráday benderi követiségének naplója kevésbé látványos mint a lengyelországi. Nem kínál ez az út annyi nevezetes látnivalót és írivalót. Az idegen török környezetben, a kényszerű várakozási időben témahiánytól szenvedve – mert mint írja „semmi dolga nem lévén” –, már-már kénytelen beérni „multság kedvéért” a török „feredőház” látogatásával, vagy a szerdár mezei vadászatán való részvétellel, avagy a „szekérbe, járomba fogott tevék” s a „felettébb nagy kecsége-halak, kiknek hossza 6 arasznyi volt” megcsodálásával, vagy esetleg csupán a kávé és serbeth élvezetével. De miként Mikes Kelemen számára is Rodostóban, az üres órák és a témahiány nem lehetett akadály az írói tevékenység folytatásában, úgy Ráday hasonlóképpen feltalálta magát. Ehhez segített a XVIII. század új szép-próza-igénye; az apró köznapi témákat is megbecsülni tudó ábrázolásmód gyakorlata. Kézenfekvő hát, hogy a keleti világ, a török élet kuriózumai, különös esetei, érdekes anekdotái körében megtalálja mind a témákat, mind pedig az elbeszélés igazi örömét.³⁸

Eleinte még céltudatosan kísérletezik, hátha található nagyobb élményeket, érdekes látnivalókat és megírni való „nagy” témákat: Egy napon – mint írja – „ . . . megértvén hogy egy tatár Causon nevű város félnapi járóföld legyen Benderhez, és ott másnap sokodalom fog tartatni: mindazért, hogy tatár várost lássak, s mind pedig magam számára valamely jó lovat vehessek, elmentem egy temesvári törökkel, aki a fejedelem szolgálatában már azelőtt is hadakozott Erdélyben, s meg is szálltam itt egy ottlakós töröknek házánál. Jóllehet pedig másnap délig ott mulattam, de sem valamirevaló lovat, sem egyéb újságot nem láthattam a sok ködmönös tatárnál, akik is csudálkozván rajtunk magyarokon. Midőn Popovits úrtól kérdették: mitsoda követségbe jöttünk a szerdárhoz? – azt felele egyikének, hogy amidőn ő szerdár lesz, majd megmondja neki, kin mindnyájan elfakadtunk nevetve”.³⁹ Sem várost, sem lovat, sem olyan nevezetességet nem talált, amiről írhatna, megírta hát azt, amihez itt hozzájuthatott: egy kis naiv kitérőt, némi humort hozó anekdotikus esetet.

Szerencséjére és naplója irodalmi értékben való gazdagodására, követi tevékenysége révén közel került a török életvitel megírásra érdekesebb furcsaságaihoz is. Íme egy követi fogadás külsőségeinek gondosan kimunkált leírása: „Másnap hívatattam a fogadásra . . . egy csauz és két kengyelfutó egy vezetékloval szállásomra jöven, a lóra felülttenek, és én is heted magammal lovakon úgy indultam a

³⁶ Lengyelországi napló 287.

³⁷ Lengyelországi napló 287–290 – GYÖRGY Lajos: A magyar anekdota története, Bp. 1934. 118–160.

³⁸ Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Összes művei I. Kiadja: HOPP Lajos Bp. 1966. Ismételt utalások a témahiányra ilyen féleképpen: „Szakállamra mondom, hogy nem tudom mit írjak, mert oly csendességben vagyunk”. 65. sz. levél. Hasonlóképpen a 60., 58., 57., 56., 55., 51., 47., 42. sz. levelekben is. Vö.: 570. lapjegyzetét.

³⁹ Benderi napló 197–198.

szerdárhoz. Kinek is kapuja eleiben jutván és ottan leszállván, amidőn a sok törökök között csizmámat levonattam; bevittetek a palotába, amely már a táborból összegyűlt török főrendekből megtölt vala; azonban maga a szerdár ki jövén és a kerevetre térdére leültem, a midőn köszönteni kezdettem, ő engemet is egy elrendelt alacsony székre maga eleibe leültetett, és én úgy kezdettem a követségnek praeambulamához”.⁴⁰ Jellemző, hogy magát a diplomáciai előterjesztést nem ismerteti, naplóját csak a „mellékesek” számára tartja fenn.

Ezeknek a „mellékeseknek”, kitérő témáknak fontosságuk abban van, hogy jól mutatják, mégha kezdeti fokon is a változást, amely a XVIII. századi memoár szemléletében végbe megy. Apor Péter, Rettegi, Hermányi, vagy éppen Mikes már nem a „nagy” témákra összpontosítanak, hanem a közvetlen napi esetekben, a holmi „aprólékokban” keresik s találják meg a megírásra érdemes tárgyakat. Ráday csak a napló szintjén mutatja ezt a változást, de abban a magasabb rendű típushoz érkezik el. Az átlag naplóíró számára ugyanis mind a „nagy” témák, mind a köznapi apró tényezők egyképpen kidolgozatlannak, hogy a voltaképpen nagy, országos ügyekben eljáró szerző eleve nem ezekről a témákról kíván szólni, sőt inkább kerüli azokat. Az írás öröme abban leli, ha egy-egy életközeli tárgyat ráérősen mesélhet, bonyolíthat, színezhets. Ebben az értelemben céltudatosan felépített naplóegységek is létrejönnek nála, ahol szinte az emlékiratokba illő kidolgozással él.⁴¹

Ilyen füzérszerűen felépített témaegységet mutat a benderi naplónak az a része, amikor követi kötelességéből fakadóan pénzajándékot kellett átadnia a török főembereknek. Ráday nem a szimpla naplózó módjára jár el, csupán rögzítve a feladat teljesítését, hanem négy összefüggő elbeszélő egységbe rendezve, mindannyiszor kerek anekdotikus kitérőkbe formálva adja elő a török környezetet kitűnően megvilágító eseményeket. Az első alkalommal visszautasítja a török fél a felajánlott ajándékot, „declarálván, hogy minden adomány nélkül kíván szolgálni”. A második fordulóban a már megküldött arany-numismát azért nem vehették át, mert „sok idegen emberek lévén uruknál” kockázatos lett volna. A harmadik menetben „prezentáltathatott” ugyan az ajándék, de olyan visszautasítással, hogy „ha követtől jön sok, ha a fejedelemtől, kevés”. Végre a negyedik alkalommal „ki lehetett tanulni, hogy a tihájának kedve volna az ajándék átvételére”, s így ekkor sor kerülhetett az átadásra. A végső csattanót, amin „nevetve” derültek, a tihaja mondja ki: a hiba kezdetben ott volt, hogy az ő „híre nélkül” mások is tudtak az ajándékról és részesülni akartak volna belőle. De most már vígan lehet, mert csak a maga számára biztosította azt.⁴²

Nemcsak a törökökről mond el efféle részleteket feltáró, jellegzetes történeteket. Magyar társait is megörökíti egy-egy találó helyzetben. Egy bizonyos Liskay nevű beosztottjáról megírja, hogy ez igen értelmes ember volt, s a külföldi utat a maga anyagi javára kívánta hasznosítani: „Die 1 decembris . . . ezen a napon kéretzkedett el tőlem Liskay a Duna mellé Izmall nevű városba, bizonyos vásárlás kedvéért, melyen majd Magyarországon valamely nyeresége lehessen . . .” Ráday „placidálta” ugyan a vásárló-utazást, de még inkább tetszésére volt, amikor a „nagy” terv nem vált be.⁴³

Már a jellegzetes emlékirati anekdota példáját nyújtja szerzőnk, amidőn a borítalt kedvelő, de e vonalmát méltóságteljesen álcázó török pasa derús felsülését írja meg: Egy napon „Die 15 decembris. Az Arnolt passa látogatásomra jött, kérdezkedvén holmiról és kivált a magyar czeremóniáról: – nevezetesen – mivel szokták időközben a vendégeket kínálni, ha egymást látogatják? Melyről informálván, midőn másokra bort köszöntöttem, őtet (minthogy a borital nem szokások) a kínálók elkerülték.

⁴⁰Benderi napló 193.

⁴¹Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. A. P. munkái. Kiad. KAZINCZY Gábor, Pest 1863., 484. – Halmágyi István Napló. Kiad. SZADECZKI Lajos, Mon. Hung. Hist. II. 153., 261. – Rettegi György Emlékiratai, kiad. TORMA Károly, Hazánk, 1884. I. II. 126. – Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritus*, Kiad.: KLANICZAY Tibor Bp. 1960. – Hermányi D. J. Emlékirata. Kiad. KELEMEN Lajos, Cluj-Kolozsvár, 1925., 94.

⁴²Benderi napló 195–201.

⁴³Benderi napló 201.

Aztán csakhamar borívás nélkül elment, és én csak későn vehettem észre, hogy maga is ivott volna, amint hogy azután (nem egyszer) el is küldött borért hozzám”.⁴⁴

Ráday-mint láttuk – a naplóformában már olyan eszközökkel él, amelyek a magasabbrendű műformákra, az emlékirások gyakorlatára vallanak. Igaz, hogy az emlékirati távlat, azaz a későbbi időből való visszatekintés lehetősége hiányzik az események koncepciózus elrendezésekor, de ennek áthidalására egyes esetekben talál módot. Tény az is, hogy nem a nagy történelmi események ihletik, sőt mintha csak nem is érintené őt személyében az előtte zajló történelem. Hogy pedig mindezt pótolni tudja közvetlen környezete mindennapos világának élményeivel, az már az emlékirások XVIII. századi, újszerű nézőpontjára utal. Az életbeli epizódok, anekdotikus kitérők alkalmazásában ott-honosan mozog; elbeszélő, megelevenítő ereje az átlagosnál nagyobb. Az ábrázolt alakok sokoldalúak s nem egyszer a portré rajzolás szintjén és igényével jelennek meg. Az általában önmagáról keveset eláruló, „rejtőzködő” szerző mégha itt sem állítja a maga személyét a középpontba – önéletíró módjára –, mégis szükségszerűen jelen van az, egyfelől a külső világ láttatásában és megítélésében, másfelől a mindenkori, különböző reagálásokban.⁴⁵

Tudatos, műgondra adó írónak mutatkozik Ráday a naplókban. Nem „önmagának” ír: hivatalból is, alkotói törekvése folytán is olvasókra számít. Mintha csak keresné a lehetőségeket és a műformai kisarkosodás eshetőségeit, hogy a lényegében nyers tényanyagot a napló-szintről egy irodalmilag igényesebb keretbe tudja felelni. Mikes Kelemennél ez a műformai kisarkosodás – hála a levélformának –, Hermányi Dienes Józsefnél – az anekdota jóvoltából – bekövetkeztetett. Ráday Pálnál viszont ennek a folyamatnak csak igényét és kezdeti sikeres lépéseit figyelhetjük meg. Ilyen értelemben azonban messze kiemelkedik a szokványos naplóírók nagyszámú gárdájából.⁴⁶

III.

Ráday *Lelki hódolás*⁴⁷ c. munkájának prózai imádságai is érintkezést mutatnak az emlékirás hazai gyakorlatával, de más módon, mint az eddigiekben ismertetett művei. Itt nem a külvilágra tekintő és arról beszámoló emlékirattal vagy naplóval való kapcsolatra kell gondolnunk, hanem az emlékező íráskor olyan én-központú kiágazásaira, ahol az önéletírások és vallomások átmeneti változatai alakulnak ki akár csak járulékosan is, mint a „vallomások-imádságok”nak nevezhető közbülső formák, de maguk az imádságok, imádságos könyvek, fohászok, áhítások stb. amelyek jól ismertek a XVII–XVIII. század irodalmából.⁴⁸

Az életesemények külső katasztrófáit megért és arról számot adó emlékiró, vagy még inkább a kétségbeesett helyzetekbe jutó önéletíró – végső soron – belső, lelki válságának feltárásába fog, és hol szemérmesebben, „rejtőzködően” mint Ráday teszi, hol könyörtelen nyíltsággal és önmarcangolással, már nem a földi világnak, de egyenesen Istennek tesz vallomást, s tőle vár vigaszt. A történelem sok viharát megért és a „zivataros századok”-ban egyre-másra tragikus sorsot ért magyar alkotók, írók, önéletírók, szinte következetesen bejárják ezt a vallomásokig vezető utat. Ecsedi Báthory István imádságos fohászai, Kemény János *Emlékirata* és imádságai, Bethlen Miklós *Önéletírása és Imádságos könyve*, Rákóczi Ferenc *Önéletrajza*, vallomása és imái egyképpen erről tanúskodnak. Ráday Pál és

⁴⁴ Bendi napló 208.

⁴⁵ Yves COIRAULT: *Mémoires et création littéraire (La forme et le miroir) XVII^e siècle*, 1971. 167–187. – G. GUSDORF: *L'autobiographie en France*, Paris, 1971.

⁴⁶ BARTA János bevezetése Mikes törökországi leveleinek kiadásához. *Magyar klasszikusok*, Bp. 1958. 7–41. – Marie Thérèse HIPP: *Fiction et réalité dans les Mémoires... XVII^e Siècle*, 1971. 93.

⁴⁷ *Lelki hódolás* avagy az igaz keresztyénhez illő buzgó imádságok... istenes új énekekkel... Debrecenben, 1715. – Bp. 1942. XVIII. és 192. Kiad.: CSEKEY Sándor.

⁴⁸ A tárgyba vágó irodalmat ld. in: GYENIS Vilmos: Bethlen Miklós Imádságos könyve, ItK 1957. 63–78.

Rákóczi írói alkotásmódjának, stílusának bizonyos rokon vonásaira már többen rámutattak a különböző műformákat illetően is.⁴⁹

Ráday „imádságos könyvecskéje” külön elemzést érdemelne. Érzelmektől fűtött, kegyesen misztikus áhitata, modernnek ható ihletettsége, világosan szabályozott stílusa, választékos és tiszta magyar nyelve biztosítja irodalmi rangját s jelentőségét.

Ennek a műnek megszületése minden bizonnyal az 1709-es évvel s Ráday benderi követségével függ össze, mert erről saját maga emlékezik meg *Önéletrajzában*. Az imádságok jórészt viszont már 1702 körül megírta, de „nagyobbrésről” csak 1709-ben, az említett benderi követségben megadott „várakozó” idejében formálta kötetté; azaz kiegészítette a régebből „gyakorlott” szövegeket, újakat formált, módosított az egészben, az „időkhöz szabta” és az így átdolgozott műhöz előszót írt, hogy végre 1710-ben megjelenesse.⁵⁰

Úgy véljük, hogy a mű létrejöttét meghatározta az a körülmény és lélektani helyzet, mely őt benderi elszigeteltségében írásra bírta. A magánosság, a kényszerűen tétlen napok és üres órák, melyekre hivatkozik úti naplójában, s vele egyszersmind a „nagy dolgok” felett őrlődő gondolatok törvényszerűen vezették e műfajhoz. Mikes Kelemenhez hasonlóan – mint már más összefüggésben is utaltunk rá – ha nem is azonos módon, de olyan szituáció adatott számára, ahol részben az elbeszélés öröme (Mikes *Leveleskönyve*, illetőleg Ráday naplói), részben a vallásos irodalom gyakorlása (Mikes fordításai, illetőleg Ráday imádságai) alapvető élményt, írói lehetőséget s maga-megnyugtató tevékenységet nyújthatott. Ezenközben mind egyéni sorsa és jövője, mind nemzetének és a szabadságharc ügyének elmélkedésre bőven okot adó gondolatisága méltán foglalkoztatták. 1709-ben, 1710-ben, e nem kis mértékig válságos történelmi években a szabadságharc energiáinak csökkenését látni és azzal összefüggésben a jövő lehetőségeit, vagy fenyegető fátumát felmérni, a vezető szinten tájékozott Rádaynak kézerfejkvő lehetett.⁵¹

Felvetődik tehát a kérdés, hogy a publicisztikában kiemelkedő szerepet játszó Ráday, a szabadságharcnak eme lehangoltság közeli éveiben miért tartja fontosnak, s milyen céllal szánja rá magát, hogy éppen „imádságos” könyvecskét írjon. Bizonyos, hogy fontos oka volt rá, s az sem valószínű, hogy ekkor pusztán, csak egy szokványos imádságos gyűjteményt akart prezentálni. Többről volt szó! De az általunk feltett kérdés maga Ráday is számított már kortársai köréből. Így ír hozzájuk a mű előszavában: „Csudálad, nem kételem, hogy midőn a megesmért authornak más külső, nagy dolgokban forgolódo pennjától egyéb munkát reménlenél és várnál . . . most ezen kis írást terjesztem szemeid eleibe . . .”. Ráday természetesen válaszol a feltételezett kérdésre, – mintegy publicisztikai céllal – teljes őszinteséggel és nyíltsággal, mint aki gondosan felmérte a „nagy dolgok” a „patria” állapotát. Határozottan állítja, hogy ekkor „. . . ezt az egyet (azaz a „religiót”, az Istenhez fordulás szükségességét) ítélem lenni szükséges dolognak és ez által a jobb részt kívántam választani . . .”. Tovább menve még a mentség „védekező” szavát is megszólaltatja azokkal szemben, akik kétségbe vonnák igazbecsületes szándékát: „. . . úgy hiszem, ment leszek előtted, kivált, ha az Ur Istennek hazánkon mostan özvecsoportozott ítéleti között először az Istennek országát és ennek igazságát más dolgok felett keresni velem együtt jobbnak és hasznosabbnak lenni bizonyosan elhiszed.”⁵²

⁴⁹ A Vallomások és a magyar hagyományban meglevő imádságos vallomások kapcsolatához I. GYENIS Vilmos: *Les Confessions de Rákóczi et la tradition littéraire I. Acta Litteraria* 1976. 297–319. – Uő.: *Az irodalmi hagyomány nemzetfelfogásának kifejezése Rákóczi Vallomásai* II. In: *Rákóczi-Tanulmányok*, ELTE kiadványa, Bp. 1978. 67–105. – Rákóczi és Ráday stílusának összefüggéseiről ld. KÖPECZI Béla–Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc, Bp. 1976. 406–418. és a kapcsolt bibliográfiát.

⁵⁰ Ismételt vizsgálatok tisztázták a mű létrejöttének időpontját és körülményeit: FERENCZI Sári: *R. P. Lelki hódolás című imádságos könyvének első kézírata*, *Egy. Phil. Közlöny* 1909. – GORZÓ Gellért: *R. P. imádságai* ItK 1915. 151–172. PAP László: i. m. 18–20.

⁵¹ BENDA Kálmán: *Bevezetője a R. P. iratainak II. kötetéhez*, i. m. 12–13. – Mikes Kelemenre vonatkozóan ld. a 38. sz. jegyzetet.

⁵² *Lelki hódolás*, i. m. A kegyes olvasónak, 1–6.

Ráday idézett szavaiból világosan látszik, hogy a *Lelki hódolással* olyan fontosnak és felettebb szükségesnek ítélte munkát kívánt adni, amellyel a nemzeti tragédiától tartó, vagy azt már nagyon is látó, mély lelki válságba került ember a maga számára keres bizonyosságot, s nyújt vigaszt önmagának és másoknak Istenhez fordulva. Kétségtelen, hogy most az elbizonytalanodott, válságos politikai helyzetben, a nemzeti katasztrófa küszöbén fordulat következett be Ráday szemléletében: az emberi tettek bizonytalansága ellenében isten bizonyossága lépett az előtérbe. Igaz, hogy annak az istennek bizonyossága, aki a nemzet ügyének is gondviselője. Ugyanekkor a hagyományos magyar vallomások imádságoknak (mint Bethlen Miklósé stb.) tipikus alaphelyzetét is felismerhetjük itt, miszerint a tragikus nemzeti és egyéni sors mély átérzéséből végletes gondolatok fakadnak és csupán isten marad vigaszul az egyén és a nemzet jövőjéhez. Ráday műve, a *Lelki hódolás* tartalmában tisztán mutatja, hogy ehhez a hagyományhoz egyértelműen kapcsolható, s műforma tekintetében is ide tartozik. Helyesen érvelt ilyen értelemben Esze Tamás is, megállapítva, hogy Ráday imádságai „valójában vallomások; egy külső magatartásban nyugodt, bölcs és vidám ember belső válságairól, akárcsak Rákóczi imádságai.”⁵³

A *Lelki hódolás* imái azonban nem csupán a szerző saját válságos lelkiállapotának kifejezése akar és tud lenni, de szélesebb közege is képes közvetíteni irodalmi érvényességét. Az egyébként egyéníteni szokott vallomások mondanivaló és hanghordozás itt eleve általánosítást is kap, s alkotója kiterjeszti gondolati anyagát minden hasonló nemzeti és egyéni sorskérdéseken vívódó kortárs-olvasójára, hogy „vele együtt” ők is részesei legyenek élményének. Nem jelenti azonban ez a cél és megvalósítás, hogy a szubjektív, mélyről jövő hang valamelyest is tompulna. Ellenkezőleg, éppen ebben van a mű rendkívülien erős kisugárzó és ható ereje. A megrendítő talán éppen abban van, hogy az alkotó maga, teljes motivációval nem lép elő a műből, miként az egyedi vallomást tevőknek az természetes, mégis mindig ott érezzük mögötte izzó lelkesültségben. Innen van, hogy Ráday vallomás-imádságaiból külsődlegesen hiányoznak a csupán egyetlen emberre vonatkozó tárgyi összefüggések.⁵⁴

Meglepő párhuzam vonható viszont Ráday és a hozzá hasonlóan vallomást tevő írók (kiváltképpen Rákóczi) között abban, ahogyan egyképpen két térre osztták az írásaikban felöltet világot: egyfelől az emberi tettek „külső”, másfelől az emberi lélek „belső”, világára. Rákóczi határozottan rögzíti: *Emlékirataiban* „külső tetteit” („mes actions extérieures”), *Vallomásaiban* pedig „szíve belsejét” („l'intérieur de mon coeur”) kívánja egymástól elhatároltan bemutatni. Ráday szintén a „külső, nagy dolgokban forgolódo pennáját” (mihez publicisztikai írásai és naplói is kötődnek) különválasztja a csak belső világot megmutatni akaró törekvésétől, ami a *Lelki hódolásban* nyer irodalmi kifejezést. Egyik oldalon az objektív számbavétel és előadásmód lesz az uralkodó; a másikon pedig a szubjektív, elemző, önmagát feltáró szemlélet és kifejezés. Természetes, hogy gyakorlatban ez a merev kettősség nem valósítható meg, s szükségszerűen belejátszik az egyik megközelítés a másikba. De míg Rákóczinál az ilyen valóság átjászódás igen erőteljes; az *Emlékiratokban* a külső világról szólva jelen van az önmagát sem kímélő „bíró”; a *Vallomásokban* pedig, noha csak a szív belsejét akarná feltárni, rendszeresen adva vannak a magyar nemzetre vonatkozó külső impulzusok. Rádaynál sokkal merevebb a szétválasztás; a *Lelki hódolásban* szinte elzárkózik a külső, nemzet-problematika nyílt felvetésétől, s csak a vallásba menekült lélek vallomásainak rejtett áttételein keresztül, inkább csak érezhető azoknak halvány jelenléte.⁵⁵

A nemzet főbenjáró ügyeiben, Rákóczi közvetlen közelségében, hosszú időn keresztül „külső”, világi téreken tevékenykedő Ráday most kétségkívül befelé fordul. A „patria-religio” felfogásabeli viszony sorrendiségében bekövetkezett változás folytán a „religio” kerül előtérbe. Innen érthető, hogy egy pietisztikus szellemű, kegyességre hajló, a misztika jegyeit is magán viselő lélek vallásos érzülete

⁵³ ESZE Tamás: Rákóczi tanácsadója és diplomatája, *Új Tükör*, 1977. 28. sz. 19.

⁵⁴ Az imádság-vallomások és a nemzeti problematika összefüggéséhez ld. a 49. sz. jegyzetet.

⁵⁵ KÖPECZI Béla: *Emlékirat és vallomás* i. m. 604. – VÖRÖS Imre: *Objektivitás és szubjektivitás Rákóczi Emlékirataiban. Rákóczi-tanulmányok, ELTE kiadvány, Bp. 1978. 106–115. – GORZÓ Gellért: Idézett monográfiája 51. – G. GUSDORF: Mémoires et personne P. U. F. 1951. I. 37.*

dominál e művében. A nehéz időkbeli istenhez fordulás ősi, hagyományos kifejezés-gazdasága árad soraiból: „Te vagy az én Mátkám, és én jegyessed vagyok, vonj engemet magadhoz és én te utánad futok”. Tiszta és választékos nyelve, ihletett stílusa, szinte lírába átcsapó intonáltsága által a magyar művészi prózának – e tematikában – kiemelkedő színvonalú alkotását hozta létre. Külön beható vizsgálatot érdemelne a *Lelki hódolás* prózai vallomás-imádságainak és az ezekkel párhuzamos tartalmú és mentalitású *Istenes Új Énekek* összevetése. A rokon alkotói törekvés nyilvánvaló. Ráday mind prózájában, mind verselésében a hitélet és áhitat hagyományos kifejezésformáit messzemenően megújítani tudta. Ebből fakadt sokáig közkezenforgó istenes énekeinek népszerűsége, s ebben van mű-prózájának is maradandó értéke.

Ráday az általa sajátos módon megalkotott vallomás-imádságok létalapjának a „megtörődött szív és lélek” feltárását, az istenhez „hódolás” teljes akaratát tekinti. Miként a tiszta vallomás műformában, itt is minden az istenhez fordulás élményéből indul ki, hogy aztán ez juttassa el a lélekfeltárás, a gyötrelmes bűnbánat, a segítségért s megigazulásért való kiáltás művészi erejű kibontásához. Minden hatalom isten kezében van: a vallomást tevő csakis innen várhatja a világ zavaros dolgainak, saját lelki vívódásainak csillapultát: „Ő tőle, Ő benne, Ő általa vannak mindenek” – írja. Bethlen Miklós vagy Rákóczi Ferenc vallomásos írásainak általános istenbizodalma és élménye hangzik vissza léptenyomon, s helyenként olyan vetületben is, ami módot ad számára, hogy kora háborúktól meg-rázkódtatott világának szorongató problematikáját, nemzete tragikus helyzetének keserves gondjait is – immár összegzően – felvillantssa: „erősítsd az igazság mellett üldözést szenvedőket győzedelmeskedő kegyelmednek malasztjával . . .”, mert „Te vagy az én hadi vezérem, Te vagy az én Kalauzom, Te vagy az én Tanító mesterem”⁵⁶

IV.

Ráday Pál *Önéletrása*⁵⁷ nem a nagyszabású irodalmi életrajzok sorába tartozik. Rövidsége, s csupán a legfontosabb életesemények előadására szorítókozó szűkszávúsága, helyenkénti hiányossága miatt eleve nem vall a Bethlen Miklós-féle átfogó ábrázolás-igényre. Ahogy ő maga írja, csak életének „emlékezetesebb dolgait” kívánta „feljegyzésbe venni” születésétől, 1677-től 1720-ig. Miért éppen eddig, és hogy milyen célból készítette el életének összefoglaló leírásait, a szakirodalom feltételezései nem tudták egyértelműen tisztázni. Az irodalmi cél ezúttal nem játszott szerepet, ha csak mint vázlat, vagy tömörített változat nem utalhat egy másik nagyobb teljesítményre. Meglevő formájában – szerintünk – inkább csak egy olyan szűkebb környezete számára adatokat szolgáltatató, de összefoglaló igényű rövid életrajzzal állunk szemben, amit a Biblia üres lapjain rögzíteni széles körben szokásos volt. Jellemző, hogy az írásos tevékenység sokágú formáját művelő Ráday munkája úgyszintén csak ebben a szokványos bibliai keretben maradt fenn.⁵⁸

Mégis, helyesen állapította meg Négyesy László, hogy ez az önéletrajz minden szűkszávúsága, majdnem szárazsága s hézagai ellenére is „becses emlék”, de szerintünk nemcsak „hiteles forrás értéke” miatt jelentős, hanem az emlékirások műfaj történeti összefüggéseiben és a memoárok alkotásmódbeli kérdéseiben is figyelemre méltó. Az *Önéletrás* ugyanis az emlékirások két típusát foglalja magába: egyfelől az időben visszatekintő, tervszerűen feldolgozott életesemények kerek előadását 1677-től 1713-ig; másfelől csak a folyamatos, alkalmi naplófeljegyzéseket 1713 és 1720 közöttől. Világosan

⁵⁶ NÉGYESY László i. m. 67–69. – BÀN Imre i. m. 238–240. – Magyar irodalomtörténet II. (Kézikönyv) i. m. 357. – *Lelki hódolás* 9., 85., 86.

⁵⁷ Az *Önéletrás*t ismételtelen közreadták: THALY Kálmán: Rákóczi-Tár I. Pest, 1866. 399–403. – Négyesy László idézett művében: 175–183. – J. N. Ráday Pál feljegyzései – cím alatt ItK 1893. 106–109. – R. P. iratai i. m. BENDA Kálmán kiadásában 35–42.

⁵⁸ NÉGYESY L.: i. m. 54–56 – GORZÓ G.: i. m. 55–58 – BENDA K.: i. m. 35. – Természetesen semmi köze sincs e munkának az ún. Ráday-emlékirathoz, amit tévesen kapcsoltak szerzőnkhez.

elhatárolódik itt a kétféle emlékirási igény. Míg az elsőben az utólagosan mérlegelt, gondosan megszürt események kiegyensúlyozottan célszerű elrendezése tapasztalható, addig a másodikban csak a hirtelen spontán felismert, fontosnak vélt események pusztá rögzítése tapasztalható. Az által nyújt tehát e mű érdekes adalékokat, hogy szerzője mint „emlékiró” a kétféle megörökítésmódban milyen egymástól eltérő megoldásokkal él, és hogy miként s milyen szinten illusztrálja a műformák egymásból eredeztetett fejlődését.⁵⁹

A kimondottan „életírás”-sá komponált első rész messzemenően bizonyítja, hogy írója mennyire tudatában volt a magasabb rendű, önéletírói követelményeknek, és hogy ezeket – bárha vázaltszerűen is – de hűen követte. A „nagy” önéletírások szokott gyakorlatának megfelelően szól gyermekkoráról, neveltetéséről, családi körülményeiről, az „országban megkezdett hadakozásról”, a jelentős csatákról, a sorsdöntő politikai eseményekben való személyes részvételéről, a szabadságharc kimeneteléről, a békekötésről s vele egyéni sorsának fordulatáról, családi életének főbb mozzanatairól. Jól tudja tehát, hogy mik volnának életéből az emlékiró-önéletíró számára azok a „bevett” s szükségszerűen bőséges kifejtést igénylő témák, amelyek egy önéletírás megvalósításakor tolla nyomán feltárulhatnak. Ráday azonban nem megy végére ennek a lehetőségnek: inkább tömör tényeket rögzít, s ezekben mintegy elsáncolja magát; mintha személyét, felfogását és egyéniségét csak ezek mögé kívánná rejtteni.

Az efféle maga-rejtő tényközlő tömörség, és meggondolt óvatos lekerekítés kiváltképpen szembe-tűnő a politikai fordulópontok előadásakor: „Anno 1703. Elkezdvén az országban a hadakozást m. fejedelem Rákóczi Ferenc . . . , szorultam Gács várába . . . Anno 1704. Az említett fejedelem intímus secretáriusságra maga mellé vévén, írtam a manifestumot . . . Küldtettem követségbe Lengyelországba . . . Berlinbe . . . Anno 1710. A fels. király ereje csak nem kinyomván az országból a fejedelem hadait . . . recipiáltam magamat . . . látván, hogy a fejedelem nem akarja acceptálni a békeség punktumait, a bujdosásnak pedig semmi jó végét nem reményelhettem . . . Anno 1711. Visszajöttem hazamba és a felséges udvar parancsolatjára Bécsbe felmenvén a homagiumot lettettem . . .”⁶⁰

Nem szabad felednünk, hogy ezeket a nagyon meggondolt sorokat 1712–1713 táján írta le, amikor a „felséges király” rendje és parancsolatja honolt az országba. Ráday politikai helyzetének és magatartásának változását – érthető módon – ezúttal még nem érezhette szükségesnek emlékiratai részletességgel boncolgatni. Még a kevésbé exponált hazai emlékiró kortársai közül 1711 után közvetlenül senki sem vállalkozik egy teljesebb, átfogó, reális elemzésre, de még Mikes Kelemen levelei is megkerülik a Szathmári béke előtti szabadságharcos évtized megvilágítását. S e körülményben nem csupán a politikai óvatosság megnyilvánulását kell látnunk, de magának az emlékirásnak más irányba forduló témaérzékenységét is számításba kell vennünk.⁶¹

Talán kényes helyzete láttatása céljából utal szerzőnk olyan összefüggésekre, amelyek előadás-módját elegendően magyarázzák: „Istentelenül bevádoltattam Korponai Jánosné által, mintha a fejedelemmel correspondáltam volna. De aki vermet ásott más becsületes embernek, (ti. Rádaynak) maga esett bele. Legyen Istennek hála!” Mindenképpen figyelemmel kellett kísérnie azt a megváltozott politikai felfogást is, amely nyomán könnyen kerülhetett – mint ahogy került is – olyan helyzetbe 1712-ben, hogy azzal vádolhatták, miszerint „ismét fel akarná kötni a harci kolompot”.⁶²

⁵⁹ NÉGYESY László: i. m. 55–56.

⁶⁰ Önéletírása (NÉGYESY-kiadás) i. m. 177–181.

⁶¹ Rettegi Gy., Halmágyi S. vagy Hermányi D. J. idézett írásaikban például hasonlóképpen egyfelől az óvatosság, másfelől az olyanirányú témaváltás a jellemző, ahol megkerülik a szabadságharc időszakának mélyebb feltárását. Mikes Kelemen is úgy írja fiktív leveleit, hogy azokat „Bécsben is elolvashatták”. I. m.: 100. l. – Rákóczi tükrök. Naplók, jelentések; emlékiratok a szabadságharcról. Vál., Szerk.: KÖPECZI Béla, R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1973. I. II. – GYENIS Vilmos: A Rákóczi világ mindennapjainak XVIII. századi emlékképéről. In: Rákóczi kori tud. ülészak, Vaja, 1975. 56–69.

⁶² Önéletírása i. m. 181. – GORZÓ G. i. m. 92.

A nem politikai tárgyú részekben viszont akadnak olyan egységek, amikor a szerző akár az önéletírás műformai követelménye, akár a téma felidéző ereje által részletezésre, bővebb előadásmódra hangolódik. Nem véletlen, hogy a Rádaynál viszonylag terjedelmesebben kidolgozott tárgyak általában egybeesnek a nagy önéletírók hasonlóan részletezett témáival. Így például az életíróknál sokszorosan tapasztalható ifjúság- és neveltetés-tárgykör itt is szinte előírászerű: „A tudomány zsenijét vettem a losonczi oskolában . . . azontúl küldöttem Ráhóra, ama híres és tanításban szerencsés Braxatoris nevű praeceptor keze alá . . . Az után annak egyik tanítványát Missovitz Mihályt hozatván atyám uram másokkal együtt Losoncra, s annak pedagógiája alatt tanultam egész a logiciáig; kinek is főképpen tulajdoníthatom a tudományban való előmeneteletemet. Anno 1693 küldtettem Selymeczre a német szónak tanulására . . . tanulván a mellett a felsőbb scienciákat is . . .”⁶³

Látva az *Önéletírás* 1713-ig terjedő részének tömör, ám mégis gondosan precíz komponáltságát és egyes helyek részletekbe menő kidolgozottságát, továbbá a szerző emlékirásiban féltettebb gyakorlott voltát, megalapozottan merülhet fel a kérdés, vajon az önéletrajznak ez a ránkmaradt formája nem lehetett-e csupán vázlata, rövid, alkalmilag felhasznált változata egy nagyobb, minden elemében kiteljesített önéletírásnak? Az ilyen kettős és többszörös emlékirás- kidolgozásnak számos példájáról tudunk. A feltételezést megerősíteni látszik, hogy az itt csupán körvonalazott témák (elvben) valóban feltűnően magukban hordják a „nagy” önéletírásnak minden lényeges fordulópontra kiterjedő lehetőségét. A rendkívüli tömörségben rejlő körültekintő árnyaltság ugyancsak arra vall, mintha a jelen „sima” megformálásnak lehett volna egy megelőző, korántsem ennyire lesarkított formája. Más kérdés viszont, hogy gyakorlatilag, Ráday 1711 előtti életpályája mennyiben válhatott emlékirási témává később, amikor még számára a cselekvés és az irodalom új lehetőségei nyíltak, s távolról sem egy lehanyatlott pálya végén jelentkező íráskényszer hatására kellett visszatekintenie, maga igazáért szót emelni.

Az 1713 utáni naplószerű feljegyzések az előzőkkel ellentétben, nem mutatnak már egységes koncepcióra valló vonásokat. Az élet nagy viharai után a napló forma nem ad megtermékenyítő keretet. Néha-néha előfordulnak még a közügyekre vonatkozó bejegyzések: „Anno 1712. Peroráltam a vallás dolgában” a pozsonyi országgyűlésen; de egyre inkább csak családja életeseeményeinek rögzítésében horgonyoz le a napló: „Áldotta meg Isten az édes feleségemet egy leány magzattal, kit az úr nagy keserűségre elszóltott . . .” Ilyen magánéletbeli összefüggésben – Gedeon fiának születése kapcsán – 1713-ban merül fel a nemzet gondja újjól: „Engedje az én Istenem, hogy legyen velem elmúló familiám nevének kiterjedése . . . , az atyafiságnak s magyar hazánknak hasznára”.⁶⁴

*

Szerzőnk emlékirási törekvéseit számos szempontból kiegészítik egyéb írásai. Hivatalos, publicisztikai iratai igen sok ágon kapcsolódnak mind tartalmi összefüggésben, mind kifejező formában az emlékirás gyakorlatához. Mindezek összetevő elemzése meghaladja jelen célunkat. Utalunk viszont az irodalmi szempontból is értékes magán levelezésére, kiváltképpen a feleségéhez, Kajaly Klárához írott, meglepően igényes, a prózastílus magas szintjét mutató levelekre. Először is szembetűnő ezekben a levelekben az a nyíltan egyenes, őszinte és egyéni szó, ami a személyes érzelmeket sokszor „rejtegető”, „diplomatanak teremtett” szerzőnél általában kevésbé tör felszínre. Egy őszintén szerető, nyílt lélek gondolatai áradnak itt „szerelmes híve, hitvese” felé, és e gondolatok gyengéd, némelykor pajkos, élceldő, kötekedő, játékos formákban jelennek meg.

Vannak viszont ebben a kedves levelezésben komoly közéleti eseményekről adott, ha tetszik emlékirás-vonatkozású részek is, s ezekben kevésbé irányítja tollát a hivatalos mérlegelés és még a

⁶³ Önéletírás. 177.

⁶⁴ Önéletírása 182.

naplók beszámolási igényeit is meghaladják. 1705. október 11-én kelt levelében megírja például, hogy „ha az Ur Isten szerencsésen visszahoz Erdélyből, minden szolgálattal megh vonom magamat és inkább csendességben lakom; mivel most is annyi a munka rajtam, hogy lehetetlen el hordoznom . . .” Nem sokkal később okt. 29-én így fogalmaz a tárgyban: „Én bizony rezolváltam magamban, hogy csak egyedül éretted is abba hagyom a szolgálattot”. November 16-án újból ezt a témát latolgatja: „Noha az ellenség meghvert bennünket . . . valamint a minap meghírtam, csak éretted is elhagyom a szolgálattot . . . , csak találhassak módot . . . , és az eddig keresett böcsületeimmel megh elégszem . . .”. Mint látható, szerzőnk ezekben a levelekben éppen nem mentes a vívódásoktól és olyan érzelem nyilvánításoktól, amelyeknek látszólagos hiányát emlegetni szokták. Ráday nagyon is jól ráérezett azokra a különböző írásfajták szerint nyújtott lehetőségekre, amelyek bizonyos témák érintésére alkalmasak vagy inkább kedvezőek voltak. Magánlevelezését olyannak tekintette, ami teret engedhetett azoknak a felhangoknak is, melyeket még napló-, emlék-, és önéletírói mivoltában sem engedhetett felszínre.^{6 5}

E leveleknek másik, a XVIII. századi emlékirások fejlődését és változását is megvilágító rétege az, ahol és amikor a közelet témáit szoros összefüggésbe hozza a késő barokkra jellemző magánéletbeli helyzetekkel, a játékos évődésekkel, hogy aztán végre is csak ez utóbbinak engedjen teljesebb kifizést. A „nagy” emlékirati témák helyett a Mikesnél vagy Hermányinál látható kis, apró situációk keresése és előszeretettel való megragadása, hangulati aláfestése figyelhető meg Rádaynál is, és mindez összhangban van a naplóírásában folytatott gyakorlatával is. Így ír például 1705 februárjában: „Édes Kláram, . . . éjjel négy mérföldnyire kellett az Méltóságos fejedelemmel nagy fáradtsággal mennem . . . , akkor jutottál mindjárt eszembe, mely nehéz már nálad nélkül a kemény ágyon hevernem; de patientia”. Más alkalommal ugyanezen évben szentenciás tömörséggel vonja össze a köz- és magánélet tapasztalataiból levonható következtetéseit: „Kettő van előttem: edgyik az böcsület, másik a hozzád gerjedező szeretetem; amaz tilt, hogy most hozzád ne ránduljak, ez pedig nem kevésse búsultat.”^{6 6}

Ha Mikes Kelemen fiktív leveleinek a magyar hagyományban rejlő ízét, zamatát, kedves báját, hangulatát és stílári eszközöket keressük, nem vitás, hogy Ráday levélírói gyakorlata ehhez széles alapot nyújt. Így például ugyanazt a csevegő, hírrel szolgáló, ellentézetten bókoló hangot üti meg egyik 1705-beli Lengyelországból küldött levelében, mint Mikes: „Istennek hála, az lengyel aer jól szolgál, de mihelyen rólad emlékezem, az szívem betegeskedik”. De a különböző levélformulák, a kezdő és befejező részek egyaránt a mikesi megoldásokat juttatják eszünkbe: „Ajánlom édes szívem telley igaz szeretetemet . . . , ha szeretsz imádságodbul ki ne hagyj”. „Szívem nőtön növé nagy indulattyával kévánom, . . . élj azért édes szívem frissen, szerencsésen, vidámul és rólam megemlékezzél, aki marad, míg él igaz férjed”.^{6 7}

Említettük, hogy a XVIII. századi általános változások nyomán az emlékirati témavilág is átalakul, sőt az abból való kilépés igénye is egyre erősebbé válik. A fiktív levél, az önálló anekdota megszületése szoros összefüggésben van ezzel a folyamattal. De továbbmenően az új műformák vajúdásának e szakaszában a prózai és verses formák is szorosan érintkeznek egymásra hatnak. Rádaynál ugyancsak ennek az átmeneti helyzetnek vagyunk tanúi: a különböző műfajok tartalmi és formai elemei teljes forrongásban jelentkeznek nála. Ilyen értelemben a világi verses munkák is számításba jönnek szempontunkból s röviden ezekre is utalunk.

Ráday fiatalkori „virágénekeinek”, nem nagyszámú szerelmes versének jellegében, – noha még a hagyományos eljárásnak is helye marad – egészében az új törekvések kicsengését figyelhetjük meg. A szakirodalom az észlelt változást legtöbbször a szerző latolgotó, sima és szenvedélytelen modorával

^{6 5} A Ráday-levelek kiadása: R. P. iratai i. m. I. 434., 452., 468. – Ráday sima, diplomatának teremtett alkatáról GORZÓ G.: i. m. 135. – Roger DUCHÈNE: Lettres et Mémoires. XVII^e siècle, 1971. 75–93.

^{6 6} R. P. iratai, i. m. Levelek, I. 215; 218.

^{6 7} R. P. iratai, levelek I. 274., 70., 71., 215., 267.

hozza kapcsolatba, ami miatt a líra hajdani „szárnyalását” nála fel nem lelheti. Ha nem csupán e sajátos költői alkatból, de az említett széles alapú igényváltozás folytán is, kétségtelen, hogy szerzőnk világi versei magukon viselik a visszafogottság jeleit, és sokszor az egyszerű, ám racionálisabb prózai kifejezőmódhoz közelítenek.

Ez a szerelmi líra elhagyni, vagy ésszel megítélni kívánja a Cupidóval hadakozó sztereotípiákat, („A poeták nem jól írták Cupidót vaknak”) és a háborgó szenvedélyeket is lecsendesíti. Már a prózából vett kedves témák, a mindennapi élet apróbb-nagyobb epizódjai jelennek meg; s a közvetlen, beszélgető, csevegő, évődő hangnemmel társulnak. Így kezdődik például egyik Kajaly Klárához írott alkalmi verse: /„Jó napot! Edesem, Társ Kajaly Clára./ Tellyes életemnek legh kincsebb ára, /Ki iránt szívemnek nincs is semmi kára Üdvözlek, hogy frissen fel viradtál mára!/. – Más esetben valóságos prózai értekezést ad elő versben, hogy mely „punktumokat” kell „megvizsgálni” és „meggondolni” mielőtt a szerelem szavának bárki is engedelmessé válna. De különben „akármint lesz, akár hogy lesz, csak megnyugodjunk . . . , az időtől többet várjunk, amit Isten rendel itten, abban maradjunk”. – Néhol emlékiró módjára – szerelmes versben szokatlanul – felsorakoztatja élete nevezetes tetteit: /„Táborokban s udvarokban gyakran forgottam, /Nemes vérrrel s tisztességgel sokat próbáltam./” (Bene Borbálához). – Máskor a levélírás prózai fordulatával találjuk szemben magunkat: /„Az országon kívül egy útra indulok./ Isten jóvoltából onnan megh fordulok, /Tőled azért szívem most szívből búcsúzik./” Beszámoló jellegű az útból már a visszatérést jelentő vers is: „Sok veszedelmek közt igaz forgottam”, de „Hazámba boldogul visszontag jutottam”. (Az én édes szívemnek . . .)⁶⁸

A világi, hazafias, politikai témakörből csak egy versét ismerjük, melyet Rákóczi Ferenc tiszteletére írt a marosvásárhelyi fejedelmi beiktatás alkalmával. Kevés ugyan ez az egy vers, amiből általánosítani lehetne; ámde az világosan kitűnik, hogy noha nyilvánvaló benne a tiszta, őszinte politikai kiállás Rákóczi és ügye mellett, mégsem túloz e kor barokk divatja szerint, inkább mértéket tart, majd hogy nem prózában, levélstílusban fogalmaz: „Jó kegyelmes Uram! Hogy Isten nagyságotat Erdély országának erős oszlopának behozta s állata kegyelmes urának . . . ” mintegy közvetlenül, szívből kívánja, hogy az Isten sokáig tartsa meg eme fejedelemségben.⁶⁹

Külön utalás érdemel még, ahogyan beépül Ráday sokszínű repertoárjába az önálló, tréfás, anekdotikus eset megverselése. Egy ilyen kisszerű, szórakoztatni akaró verszet 1729-ből „Darvas János eczetéről” szól, s benne az ecetet felettébb kedvelő atyjafiát „mortifikálja” szerző, s minden humorszerző eszközt felhasznál a különös szenvedélyű ember kifigurázására. A tárgyat komikus szinten előbb felnagyítja; többek között Cato káposzta kedvelését, Galenus torma élvezetét elemzi és Vergiliusra, Nasora hivatkozik, akik „méltán” írtak verset szunyogról, bolháról. Neki is joga van hát az ecetéről írni. Végül is mélybe ejti tárgyát, hogy a nevetésnek szolgáljon és az élc, a csipkelődés hatását így mélyítse el. – Szempontunkból azért érdemel figyelmet ez a verszet, mert benne már a XVIII. század kicsiny dolgait kereső, „mulatságot és örömet lelő” új világa nyíltan mutatja magát. A világi, szórakoztató tematika most már kiszabadul azokból a hajdani, nagy nemzeti vagy vallási témákat felölölő keretektől, amelyek sokáig epizód szinten visszatartották. Így az emlékirásokból is, melyek az anekdotikus kitérők nagy gyűjtőhelye volt, az epizódok kiáradnak s önálló élethez jutnak általában prózában. De külön nagy utat jár be az ugyancsak innét eredeztethető tréfás, élceldő esetek verses feldolgozásának divatozása is, melynek első darabjait szemlélhetjük Ráday írásaiban.⁷⁰

*

⁶⁸ A szerelmes versek kiadása GORZÓ G. idézett monográfiájában; Függelék, 172–176. – Uő.: R. P. virágénekei, ItK 1915. 300–311. – Marc FUMAROLI: Les Mémoires du XVII^e siècle au carrefour des genres en prose, XVII^e siècle. 1971. 7–39.

⁶⁹ GORZÓ G. monográfiája i. m. 159. – Új Tükör, 1977. 28. sz. 19.

⁷⁰ R. P. versei Darvas János eczetéről, kiadva NÉGYESY L.: i. m. 165–174. – GORZÓ G.: i. m. 149.

Néhány szempontból közelebb kerültünk Ráday Pál kevéssé feltárt, sok tekintetben problematikusnak tartott irodalmi szerepének megismeréséhez és megítéléséhez. Igen szerteágazó, munkássága további vizsgálatot érdemel még. Jelen szempontunkból – az emlékirások nagy családjának műfaj-történeti összefüggésében – az írásaiból levonható következtetések messze előreviszik a tárgy sokoldalúbb ismeretét. Ráday jelentősége és műveinek reveláló hatása mind e közvetlen tárgyban, mind pedig továbbmenően is abban rejlik, hogy éppen a XVII–XVIII. század fordulóján tömény gazdagságban sűríti magába egyfelől az előző század irodalmi felfogásbeli hagyományait, másfelől az új század sokrétű törekvéseit. Irodalmunk két nagy „üzlete” között jellegetesen az összekötést, a hid szerepét tölti be. Részben lezárója irodalmiságunk egyik jelentős fejezetének, de másrészen – talán még erőteljesebben – nyitás-hozója számos új szemléleti és irodalmi igény valóráváltásának. Pápai Páriz Ferenc vagy Bél Mátyás sajátos szerepeivel rokon az ő közvetlenül irodalmi és kulturális szerepköre, amely már Mikés, Hermányi, Faludi világát is előlegzi.

Vilmos Gyenis

PÁL RÁDAY, LE MÉMORIALISTE

De l'oeuvre littéraire riche de Pal Ráday, figure importante de la guerre d'indépendance de Rákóczi, l'étude soumet à un examen plus détaillé Ráday le prosateur, de plus près, le représentant remarquable des divers types de la littérature de mémoires. A la base de l'analyse de ses journaux, „diariums”, relations de voyage, autobiographies et confessions-prières, il arrive à la conclusion que Ráday emploie magistralement dans ces ouvrages tous les instruments qui élèvent les mémoires à un niveau littéraire et qu'on observe chez les représentants éminents du genre à cette époque. (Ce sont: la représentation de l'époque, l'expression de son monde extérieur et intérieur, l'analyse des motifs de ses actions, le tissage des intrigues de la vie, les intermèdes d'épique mineurs, l'élaboration par dialogues, le dessin de portraits etc.)

L'étude démontre que, dans les formes fondamentales diverses de la littérature de mémoires, Ráday réalise un haut niveau de l'expression de soi. Bien qu'il n'arrive pas encore à la réalisation complète des formes d'art mûries de la littérature de mémoires – à celle des mémoires proprement dits, de l'autobiographie ou de la confession, ses écrits s'approchent pourtant des traits fondamentaux de ces formes d'art supérieures.

Au tournant des XVII^e et XVIII^e siècles, Ráday exprime caractéristiquement la liaison, la transition entre les deux grandes „articulations” de notre littérature. Jusqu'à une certaine mesure, il signifie déjà une ouverture vers la réalisation de la conception nouvelle et de l'exigence littéraire du XVIII^e siècle. Les grandes passions du baroque commencent déjà à s'apaiser chez lui, et ce sont plutôt les réalités vivantes et les menus rapports qui reçoivent une place de plus en plus considérable.